

Андрій ПОРТНОВ

УКРАЇНЬСЬКА РАДЯНЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Серед наукових розвідок, опублікованих останнього часу, досліджень радянської історіографії (зазначу, що у цій статті я використовую поняття "історіографія" й "історична наука" як синоніми) обмаль. Головна причина цього полягає у складності написання таких робіт, які вимагають від автора і дослідницького такту, і неабиякої сміливості. Натомість широко практикується написання біографій як ювілейних панегіриків та зведення розгляду проблеми до питання фізичних репресій.

У багатьох (переважно неісторіографічних) роботах використовуються зневажливі вислови на адресу "радянської історіографії", автори (та повторювачі) яких, як правило, не пояснюють, що вони розуміють під цим поняттям. Микола Ковальський, дослідник, який створив за радянських часів низку ґрунтовних джерелознавчих досліджень та ніколи не належав до "офіційної науки", зауважує: "Так звану радянську історіографію, мабуть, не слід розглядати як єдиний потік". Відштовхуючись від слів "так звана" та з огляду на відчутний застій у розробці цього сюжету, почну з провокативного питання: а чи була взагалі "радянська історична наука"? Чи, може, наука була підрадянською, а радянськими – ідеологія та пропаганда?

1. Що таке радянська історіографія?

Поширене за радянських часів охоплення поняттям "радянська історіографія" усіх історичних праць, що виходили друком від 1917 до 1991 р., навряд чи є коректним (хоча б тому, що особливо у 1917 – 1920-х рр. виходило чимало досліджень, які були написані ще до революції – це стосується, зокрема, окремих робіт О. Єфименко, О. Преснякова та ін.). Обґрунтованішим видається методологічний критерій, але не треба поспішати оголошувати радянські історичні праці "марксистськими" (в умовах тоталітарної держави історики не обирають наукову методологію, а пристосовуються до директив згори, до того ж "марксистські" історичні праці 1930-х і 1980-х рр. вельми істотно відрізняються).

Вважаю, що слушними є висновки московського історика Юрія Афанасєва (1996 р. за його редакцією було видано збірку статей "Советская историография", яка відкривається дослідженням самого Афанасєва). На думку вченого, радянська історична наука була органічною частиною тоталітарної суспільно-політичної системи і, водночас, інструментом державної політики. Її соціальна функція полягала у вихованні "радянської людини" – будівника комунізму, відповідно до якої історики мали як викривати "фальсифікації" минулого, так і висвітлювати "досягнення соціалізму".

Теоретичною підставою радянської історіографії був "марксизм-ленінізм" – догматизований варіант марксизму (не слід забувати, що існували й інші прочитання марксизму – від робіт К. Каутського, Е. Бернштейна, "астро-марксистів" М. Адлера, О. Бауера до різних течій неомарксизму, представлених іменами Д. Лукача, Т. Адорно, Г. Маркузе, Ю. Габермаса, Е. Фромма та ін.).

У книзі "Методологія історії від давнини до сучасності" (1999) Леонід Зашкільняк виокремлює найважливіші положення "марксизму-ленінізму". Ось вони:

- а) історичний процес як закономірне і неухильне наближення соціалізму;
- б) прямує до уявлення про стадіальний характер суспільно-історичної еволюції (вчення про формації);
- в) класова боротьба як рушійна сила історичного процесу;
- г) жорстка залежність свідомості від соціальних чинників (звідси можливість поділяти усі філософські ідеї, літературні й наукові твори, соціальні рухи на "прогресивні" й "реакційні").

Ще раз підкреслю, що визначальними все ж були не ці методологічні настанови, а партійні директиви, які часто штовхали істориків до пропагування імперських або патріотичних ідей під "марксистською" оболонкою.

Отже, не все написане і видане протягом 1917 – 1991 рр. на теренах панування т. зв. радянської влади є "радянською історіографією", та й сама ця історіографія не є одноманітною і статичною.

2. Проблеми періодизації

Не повторюючи існуючих періодизаційних схем, зроблю банальне зауваження, що будь-яка періодизація умовна. Перша проблема постає з 1917 роком. Чи був він віхою у розвитку історіографії, чи ні? Відповіді відрізнятимуться залежно від історичної перспективи бачення проблеми. Процес підпорядкування історичної науки тоталітарній державі не міг бути одномоментним, тому кардинальних зрушень саме у 1917 р. не сталося. Проте це був початок процесу советизації гуманітаристики (вислів Г. Грабовича).

Слід зазначити, що існування історичної науки у тоталітарній державі можливе лише як складової частини цієї системи, тобто державно-політичний чинник є визначальним для розвитку радянської історіографії. Відповідно до змін державної політики я пропоную виокремити такі етапи розвитку історичної науки:

1) до 1929 р. – порівняно вільний розвиток наукової думки, відсутність партійного диктату над історичними дослідженнями, розквіт україністики. Водночас поступово починається ідеологізація історії (перш за все, новітніх часів), з'являються перші ознаки репресивної політики (процес "Центру дії" тощо).

2) 1929 – 1939 рр. – десятиліття репресій і погрому науки: процес СВУ, масові арешти, знищення цілих наукових шкіл, поширення "викривальницьких" публікацій та примушування вчених до очорнення доробку своїх колег – статті О. Оглобина про школу М. Довнар-Запольського, Л. Окіншевича – про концепцію історії права М. Грушевського. Погоджуюсь із Б. Крупницьким, що 1929 р. був переломним в розвитку Радянської України й започаткував перехід до директивної історіографії.

3) 1940 – 50-ті рр. – "патріотизація" історії, відхід від класового аналізу. Стимулом до цього стала друга світова війна, під час якої пишуться численні патріотичні твори з історії як Росії, так і національних республік. Після завершення війни ця тенденція набирає виразного проросійського звучання. Устійнюється офіційна партійна концепція тлумачення минулого неросійських народів (подаю за узагальнюючим дослідженням канадського історика Степана Величенка):

- а) русоцентризм, ідея опікунства Росії над політичним і культурним розвитком неросійських народів;
- б) розгляд історії неросійських народів навколо ідеї гноблення трудящих мас, постійним союзником яких виступає російський пролетаріат і селянство;

в) оцінка політичних лідерів за їхніми симпатіями чи антипатіями до Росії;

г) зображення анексії Росією неросійських земель як "прогресивного" явища (із застосуванням діаметрально протилежних критеріїв до історії самої Росії).

Таким чином, імперативом історичного розвитку неросійських народів ого-

лошується прагнення до “возз’єднання” з Москвою, ідеали ж власної державности характеризуються як “реакційні” й “буржуазні”.

4) 1960 – 1972 рр. – доба “відлиги”, послаблення партійного контролю над наукою призводить до появи якісних археографічних видань (публікація Я. Дзирою “Літопису Самовидця”, вихід кількох збірок документів з середньовічної і ранньомодерної історії України, поява фахових видань: “Архіви України” (ред. І. Бутич), “Історичні джерела та їх використання” (ред. І. Бутич, Я. Дашкевич, Ф. Шевченко). Водночас спроби ревізії офіційного тлумачення подій (“Приєднання чи возз’єднання?” М. Брайчевського), бодай часткової реабілітації заборонених імен (стаття Ф. Шевченка “Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну”) зустріли рішучий опір, а їхні автори зазнали переслідувань. 1972 – рік погрому української науки.

5) 1972 – 1990-і рр. – період застою, про який Ярослав Дашкевич написав так: “Поверховість і легковажність, зниження вимог до себе і малокомпетентність, дилетантство і безвідповідальність, пристосуванство і нахил до зовнішнього блиску, поклоніння штампам і стереотипам – стали звичайними явищами”. Твердиною застою стають республіканські (київські) структури. Показово, що в роки перебудови, коли російські науковці вже відверто виступили з масштабною ревізією традиційних застійних концепцій, українська офіційна наука залишатиметься “заповідником застою”, чинячи спротив уже у 1990-і роки реабілітації творчості Михайла Грушевського.

Не дивно, що поява у січні 1991 р. статті Сергія Білокоця з промовистою назвою “Чи маємо ми історичну науку?” не викликала належної відповіді (не кажучи вже про дискусію), що, мабуть, і було найпромовистішою відповіддю.

3. Риси радянської історичної продукції

Виходячи з вищеокресленої соціальної функції радянської історіографії, її визначальними рисами були:

1) Цитатно-ілюстративний метод викладу матеріалу, “історіографічний пропагандизм” (вислів Наталі Яковенко), занепад джерелознавчої культури досліджень (треба не забувати про окремі винятки – роботи, що зберегли честь української історіографії у ті складні часи). Варто навести приклади компромісів, на які доводилося йти, видаючи навіть поважні збірники документів – І. Крип’якевич та І. Бутич, готуючи до друку “Документи Богдана Хмельницького” (1961), мусили включити листи гетьмана до турецького султана та кримського хана до розділу “Сумнівні документи”, зі збірки “Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні” (1975) були вилучені 5 актів з Луцьких городських книг, які зображували Федорова як керівника збройних сутичок між ворожими групами селян, що, на думку офіційних чинників, компроментувало першодрукаря.

2) Войовнича термінологія. Мова тоталітарного суспільства і поневоленої науки є предметом окремого дослідження, я ж наведу кілька типових висловів лише з однієї передової статті “Вопросов истории” (1948. № 9) про історичне значення “Короткого курсу історії ВКП(б)” (цитую російською мовою з метою збереження специфіки тексту): “протаскивание чуждых взглядов”, “выкорчевывание остатков буржуазного мировоззрения”, “сползание отдельных ученых с классовых позиций”, “гнилая традиция раболепия” та “низкопоклонство перед иностранщиной” і т.п.

Приклад такого словотворення подав Й. Сталін, зокрема, у відомому листі до редакції “Пролетарської правди” “О некоторых вопросах истории большевизма” (1931): “Разве не ясно, что Слуцкий просто клеветает на Ленина, на большевиков”. Вислів “разве не ясно” повторюється у відгуку Сталіна ще чотири рази, а сама стаття Слуцького характеризується як “галиматья”, “жульническое

крючкотворство”, “троцкистский хлам”. Сталінський стиль копіювався і вважався зразком наукового стилю. Але не Сталін його винайшов. Не вдаючись до глибших історичних екскурсів, зазначу, що В. Ленін у статті “О значении воинствующего материализма” (1922) схарактеризував відомих російських вчених Р. Віппера та П. Сорокіна як “идейных рабов буржуазии”, “современных крепостников, прикрывающихся, конечно, мантией учености”. 1921 р. лідер більшовиків з приводу книги С. Маслова “Крестьянское хозяйство” висловився так: “насквозь буржуазная капостная книжонка”.

3) Процвітання колективних робіт, поступова уніфікація наукового стилю, коли відрізнити одного автора від іншого стало майже неможливо, а поняття “творчості” якомсь не пасувало науковій роботі (може, тому і розрізняли “наукову” і “творчу” інтелігенцію).

4) Визнання наукових авторитетів (“провідних фахівців”), які фактично монополізували розроблення певної теми (для відповідних періодів історії такими авторитетами були Б. Греков, М. Тихомиров, Л. Черепнін, Н. Дружинін, М. Нечкіна, А. Сидоров). Як зазначає російська дослідниця Н. Іплеріцька, “історикам залишалось тільки розподілитися за проблемно-хронологічним принципом і згрупуватися навколо найвпливовіших фігур, які повністю контролювали розробку тієї чи тієї теми”. Подібна ситуація була і в Україні, хоча більшість “офіційних” українських істориків за своїм науковим рівнем значно відставала від згаданих учених.

Хочу ще раз наголосити, що найважливішою рисою радянської історіографії була державно-політична детермінованість її розвитку. Промовистим підтвердженням цього є радикальні зміни в оцінці постаті Богдана Хмельницького. Якщо “Велика радянська енциклопедія”, видана у 1935 р., писала, що Хмельницький “насправді не був і не міг бути вождем революції і зіграв у ній роль зрадника і лютого ворога повсталих козацьких селянських мас”, оскільки сприяв встановленню “колоніального панування Росії над Україною”, то невдовзі гетьман виявився героєм, борцем за “возз’єднання” з Росією (теж, очевидно, “насправді”). Якщо перший образ визначався післяреволюційним радикалізмом, “класовим підходом”, то другий свідчив про пристосування історичного минулого до концепції радянської федеративної держави.

Розквіт джерелознавчих та історіографічних досліджень у 1960 – 70-і рр. також став можливим завдяки зміні партійної лінії після XX з’їзду. З’являються ґрунтовні конкретно-історичні і джерелознавчі монографії, археографічні публікації й орієнталістичні дослідження. Їх науковий рівень забезпечувався політичною неактуальністю тематики. Ще належить написати окремо про авторів тих робіт – людей, які довели, що навіть за підрадянських умов можна залишатися вченим.

4. Форми компромісу істориків і радянської влади

Поведінка вчених за умов тоталітарної системи була різною, що обумовлювалось індивідуальними психологічними особливостями, віком (зокрема, на початок 1920-х рр. у Радянській Україні працювали і вчені старшого покоління, які отримали широке визнання ще у передреволюційні роки; дослідники, які тільки розпочали свої наукові студії перед революцією; й історики, які навчалися вже за радянської системи), тематика досліджень – швидше заідеологізовувалась новітня історія, тоді як дослідники давніх часів довше зберігали інтелектуальну свободу – наприклад, навіть у 1941 р. В. Пархоменко виступав із публікаціями з історії Давньої Русі, які відверто розходилися з офіційною концепцією, презентованою, перш за все, роботами Б. Грекова.

Можна умовно визначити декілька форм компромісу українських істориків і влади:

1) Позиція нейтралітету – відмова від активної публікації своїх розвідок або відхід до ідеологічно нейтральної тематики – складання словників, збірок документів (властива окремим вченим старшого покоління, які вже у перед-революційні часи здобули науковий авторитет). Приклад – Дм. Яворницький.

2) Методологічна колаборація – ширий або вимушений – нерідко навіть удаваний перехід на марксистські позиції частини старої наукової еліти. Приклади: Дм. Багалій, Іван Крип'якевич (після приєднання Західної України).

3) Одверта опозиція до режиму (була можливою у 1920-і рр., а згодом набирала форми частіше прихованого протистояння). Яскраві приклади одвертої опозиції – Сергій Єфремов, Мирон Кордуба.

4) Збереження можливості наукової праці (а часто і життя) шляхом виїзду за межі України. При цьому, як правило, доводилося відмовлятися від української тематики. Виняток – Олексій Баранович, учень М. Грушевського, який, працюючи у Москві, продовжував вивчати історію України XVII ст.

5) Дослідження української тематики в Україні, але ціною численних реверансів у бік панівної ідеології. Приклад – Кость Гуслистий, аспірант Д. Яворницького, якому довелося пережити і переслідування 1947 р., і відзначення урядовими нагородами. Саме К. Гуслистий сприяв реабілітації імені Д. Яворницького, допомігши видати популярну книгу І. Шаповала “В пошуках скарбів”, бібліографічний покажчик праць академіка, укладений І. Гапусенком, та першу монографію про вченого, написану М. Шубравською. Підготовлену у 1972 р. до друку двотомну історико-етнографічну монографію “Українці” Гуслистий, вірогідно, розглядав як спокутування своїх вимушених кон’юнктурних праць, а заборона її друкування спричинила смерть історика.

Вирватися за межі радянської системи для українських істориків було можливим лише під час другої світової війни, чим і скористалися О. Опоблин, Н. Полонська-Василенко, Л. Окіншевич, В. Дубровський та ін. Можливості ж компромісу з системою, починаючи з 1950-х рр., значно звужилися. Сприйняття (переважно зовнішнє) марксизму стало обов’язковою умовою публікації дослідження. Інша справа, що воно могло бути кон’юнктурним, ширим – або “тактичним” (з метою донесення бодай якоїсь крихти забороненої інформації). Тому надзвичайно важливим є аналіз насильства над текстом, до якого були змушені вдаватися вчені, та спроби опору істориків тоталітарній системі – намагання сказати більше, ніж дозволено. Хоча не треба й забувати, що стараннями влади було витворено тип історика-партійця, який, за висловом Юрія Афанасьєва, жадав партійного керівництва та відчував себе дуже дискомфортно без нього.

5. Пострадянська українська історична наука

Спроб охарактеризувати пострадянську українську історіографію дуже мало (маємо окремі, різні за стилем і підходами, статті Я. Дашкевича, Н. Яковенко, Я. Ісаєвича, О. Субтельного, О. Сидоренка, Л. Таран, О. Рєнта, С. Савченка). Загалом, ця тема видається небезпечною, трохи табуованою.

Очевидно, що як численні бюрократичні інституції, так і численні штампи, які побутують і нині, канони написання дисертаційних робіт, низька культура рецензій є тими рудиментами радянської історіографії, яких важко не помітити. Не така вже й мала “армія” вчених, “озброєних” новітнім (?) методологічним “арсеналом”, продовжує “боротьбу” на “полігоні” дослідження (усі наведені вислови взято з публікацій цілком “модерних” авторів). Це нагадує проблему одного з російських акторів XIX ст., який, граючи роль у п’єсі про боротьбу парламентських фракцій, не міг вивчити слово “парламент” й навіть після підказок суфлера казав: “Піду до департаменту”.

Та все ж оптимістичний акорд наприкінці статті я вважаю доречним, оскільки зараз в українській історичній науці є головне – яскраві особистості.

МИСТЕЦТВО

Наталія ЧЕЧЕЛЬ

ПЛОЩИНИ, ВІКНА, ПРЕДМЕТИ... КАРТИНИ

Американець українського походження Олександр Мотиль – знаний історик і політолог, багаторічний адміністративний директор Гарріманівського інституту Колумбійського університету, а нині професор Ратгерського університету. Його перу належать численні дослідження зі східноєвропейської проблематики. Він є також автором образотворчих праць та прозових творів. Проникливий і беззастержаний погляд аналітика, логічно виважений і впорядковано чіткий тип мислення простежуються і в аскетичній чистоті форми його художніх полотен, в їх лаконічній стриманості та глибині.

Олександр Мотиль студіював малярство в Колумбійському університеті, в американського художника Леона Голдіна, який навчив його не лише законів композиції, але й долучив до секретів її сконтрольованої спонтанності, показав привабливість жанру ведуть – міського пейзажу настрою. Мотиль-студент захоплювався Модільяні та Матіссом, Моранді та Мілтоном Ейвері. Поступово мистецький почерк художника набував дедалі більшої свободи, експресії та оригінальності. Від 1975 року Мотиль регулярно виставляє свої роботи в Нью-Йорку на різноманітних мангеттенських вернісажах, двічі – в Галереї Організації мистців українців Америки – ОМУА (1975, 1980) за сприяння її директора – скульптора Миколи Черешньовського, дістає не лише свою першу майстерню, але й відзнаку (Премія-1975) за малюнок “Мюнхен” (1974). Трохи згодом художник

входить у ширше професійне коло завдяки виставкам у Клубі любителів мистецтва Салмагунді (1997), в галереях Агора (1998) та ВердНес (1999). Творча постаць Олександра Мотіля veľmi виразна в багатовимірному, багатолічному та багатоголосому пейзажі американського модерного мистецтва, не губиться в ньому. Восени 1999 року він влаштував персональну виставку в Колумбійському університеті і стає членом міжнародної художньої комп’ютерної веб-галереї, де його роботи постійно експонуються й успішно продаються. Художній стиль міських пейзажів Мотіля означено як неоекспресіонізм.

Мотиль – художник самодостатній. Його картини сприймаються як ліричний шоденник, як беззастержна сповідь. Можна відшукати інтертекстуальні впливи і розмаїті запозичення – від імпресіоністів до урбаністів, але Мотиль має свою інтонацію. Як правдива дитина асфальту та вроджений мешканець світового мегаполісу Нью-Йорка, вихований у необхідності подвійного усупільнення еміграційного середовища, він малює переважно обриси будинків, димарів, побачених із вікна під кутом зрізаної кам’яним колодязем двору діагональної перспективи неба. Потреба неба, стремління до космосу і світла матеріалізується в двох кольорових домінантах палітри художника – в багатолітності синього і жовтого кольорів, кольорів неба і сонця.

На полотнах Олександра Мотіля – квіти та книжки, фрукти та свічки, жіночі постаті та дерева.